व्यवहारकोषः

लेखकः एवं सम्पादकः

स. ना. कुलकर्णी

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
संसदः अधिनियमेन स्थापितः
(भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनः)
नवदेहली

स्वतन्त्रतायाः
अमृतमहोत्सवः

VYAVAHARA-KOSHAH

Authored
by
S. N. Kulkarni
B.A., L.T.
Retired Headmaster,
General Secretary Sanskrit-Bhasha-Pracharini Sabha, Nagpur, Founder-member of the Somanath-Sanskrit-Vishva Parishad, Author of text-books Vyakaran-Praveshika, Angla-Bhasha-Parichaya, etc.

CENTRAL SANSKRIT UNIVERSITY
Established by an act of Parliament
(Under Ministry of Education, Govt. of India)
New Delhi

उपोद्घात:

श्रीमत: सदाशिव-नारायण-कुलकर्णिमहोदयस्य व्यवहारकोषनामकम् एतं महान्तं ग्रन्थं नवावतारे दृष्ट्वा मे मन: नूनम् आनन्दनिर्भरं भवति। अस्माकं दैनन्दिनजीवने बहव: एतादृशा: प्रसङ्गा: भवन्ति यदा योग्यशब्दस्य प्रयोग: प्रत्यय प्रतिपथं नायाति। योग्यं शब्दं जानाना: अपि केचन तं काले न स्मरन्ति। तेषां कृते एतादृशकोषग्रन्थस्य आवश्यकता वर्वर्ति। संस्कृतेतिहासे अवश्यगणनाम् अर्हति अयं व्यवहारकोष:।

श्रीमान् सदाशिव-नारायण-कुलकर्णिमहोदय: (आप्पासाहेब) महाराष्ट्रस्य अमरावतीमण्डले खोलापूरग्रामे १८९२ तमे खिस्ताब्दे जनवरी चतुर्थदिनाङ्के जनिम् अलभत्। शैशवे एव पितृनिधनस्य कारणेन पितृव्यवात्सल्यछायायां कुलकर्णिमहोदय: संवर्धित:। अस्य महोदयस्य प्राथमिकं शिक्षणम् आदौ एलिचपुरे पश्चात् नागपुरे च समजनि। प्राप्तविषय: अयं महोदय: तत: नागपुरस्थायां पटवर्धन-उच्चमाध्यमिक-शालायां शिक्षकवृत्तिं स्वीकृत्य संस्कृत साहित्यसेवां व्यधात्।

विशेषत उल्लेखनीयोऽयं विषय: यत् श्रीमत: कुलकर्णिमहोदयस्य निष्ठाया: कारणेन १९५० तमे खिस्ताब्दे डिसेंबर विंशति दिनाङ्के प्रबोधिन्या: एकादश्या: शुभमुहूर्ते संस्कृभाषाप्रचारिणी सभा नागपुरे संस्थापिता अभवत्। तदैव तस्या: संस्थापा: पक्षत: संस्कृतभवितव्यम् इत्याख्यस्य साप्ताहिकस्य वृत्तपत्रस्य संस्कृतभाषायां प्रकाशनम् आरब्धम्। तदनन्तरम् प्रज्ञाभारते: महाकवे: वर्णेकरमहोदयस्य प्रमुखसम्पादकत्वे वृत्तपत्रमेतत् जगति यशस्वि जातम्। एवम् उच्चावचां संस्कृतसेवां विधाय श्रीमान् कुलकर्णिमहोदय: संस्कृतक्षेत्रे प्रतिष्ठाम् अध्यगच्छत्।

अस्य संस्कृतविदुष: निधनं १९६६ तमे खिस्ताब्दे ऑक्टोबर ३१ दिनाङ्के अभवत्।

व्यवहारकोष:—

भारतं स्वतन्त्रं भूत्वा अधिकवर्षाणि न जातानि। तदा परभाषाया: विषये तावान् आदरोऽपि नासीदिति न हि आश्चर्यजनकम्। स्वाभिमानिन: देशभक्तस्य स. ना. कुलकर्णिमहोदयस्य मनसि तदा व्यवहारकोशनिर्माणाय कश्चन विचार: जात:। संस्कृतभाषा एव भाषान्तराणि पुष्णाति अत: तस्या: शब्दसम्पद: साहाय्येन नवीनशब्दरचना कर्तुं शक्या इति विचिन्त्य अनेन महोदयेन कोषोऽयं निर्मित:। भारतीयभाषा: कथं परस्परमभिसम्बद्धा: इति अस्य कोशग्रन्थस्य आधारेण ज्ञातुं शक्यते।

PREFACE

It may seem strange that in these days when Sanskrit has been dubbed as dead language, I should venture to publish this Sanskrit–Vyavahara–Kosh, but how this bublication is most opportune may be clear when I state what it is and why I have undertaken it.

Hindi has been decided under our Constitution to be our national language. Hindi is therefore to be enriched with words that should be common to the majority of our major languages which are mainly derived from Sanskrit. Broadcasting of Sanskrit words in our mother-tongues will take us step by step nearer to the solution of the major problem of our national language. To enrich our mother-tongues we should therefore draw upon our ancient Sanskrit language.

Since Hindi is to be Bharat's national language in the near future, what we immediately need is a small practical dictionary of everyday use words-words used for personal use in relation to our environment. Thus words of natural phenomena with which we are in close union, words of our primary needs without which we cannot live, words of our religion which enters tissues of all our behaviour, words of our language through which we are to carry on our everyday business, words of our industries, which cater to our primary needs, words of our government which makes our life smooth and snug for us, of our means of communications that enable us to contact our kind though far flung, and words of our military that protects us from foreign invasion, are the most vitally needed words by the man in the street; and I have tried to meet just this demand.

Some must be prepared to jump into the foundation there to lie buried deep without seeing and being seen, if the grand superstructure of the edifice of our national language must be given a secure foundation, and I have chosen to be one out of many that must lie there. I know that this dictionary is not the final word on the subject in this stress and struggle of our transition period at this moment when everything is in a melting pot, and yet deliberatel have I closen to risk this publication.

I am conscious of the fact that I must have been, and naturally enough, one-sided in matters of religion and selection of Sanskrit equivalents for the common everyday use words. I however, hope to rectify this in the next edi-

CONTENTS अनुक्रमणिका

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदविद् ॥

Part I प्रथमभागः [गीता

ब्रह्मवर्गः The Sphere of the Supreme Being

1. ब्रह्म The Supreme Spirit १
2. पुरुषः The Observer १
3. प्रकृतिः Primeval matter १
4. पंचगुणतन्मात्राणि Five pure qualities २
5. पंचमहाभूतानि [द्रियाणि Five gross elements २
6. पंचकर्मैं Five Organs of action २
7. पंचज्ञानेंद्रियाणि Five organs of sense २
8. विश्वोत्पत्तिः Birth of Universe ३
9. सेंद्रियजीवसृष्टिनिर्मितिः Creation of organic world ३
10. जीवसृष्टिभेदाः Divisions of the living Kingdom 3
11. प्राणिसृष्टिभेदाः Divisions of the Animal Kingdom ३
12. ब्रह्म Words relating to ३
13. त्रिगुणाः The three qualities ४

आकाशवर्ग The Domain of the Sky ८

1. आकाशः The Sky ८
2. ताराः Stars ८
3. ग्रहाः Planets ८
4. उपग्रहाः Satellites ९
5. छेदनबिंदुः Node (etc.) ९
6. ग्रहणं An eclipse ९

वायुवर्गः The Domain of the Wind ९

1. वायुमंडलं Atmosphere ९
2. नीहारः Fog, (mist etc.) १०
3. विद्युत् Lightning १०
4. पर्जन्यः Rain १०
5. मारुतः Wind ११
6. क्षितिजं Horizon ११
7. सूर्योदयः Sunrise ११
8. चंद्रोदयः Moonrise १२
9. अग्निः The fire १२
10. दिशाः Directions १२

वारिवर्गः The Domain of Water

1. जलं Water १३
2. हिमं Snow १३
3. समुद्रः Sea १३
4. सरोवरः Lake १४
5. नदी River १४
6. कूपः Well १५
7. अनच्छ Dirty १५

भूवर्गः The Domain of Land १६

1. पृथ्वी The earth १६
2. उत्तरध्रुवः North pole १६
3. भूमिः Land १७
4. पर्वत Mountain १८
5. अतटः Cliff १८
6. भूकंपः Earthquake १९
7. ज्वालामुखः Volcano २०

कालवर्गः The Domain of Time २०

ॐ

व्यवहार-कोशः

प्रथमभागः

The Sphere of The Supreme Being.

ब्रह्मवर्गः

१. ब्रह्म	१. ब्रह्म	1. The Supreme spirit	१. ब्रह्म (न्) *n* (बृंह वृद्धौ मनिन्)
२. पुरुष	२. पुरुष	**2. The observer**	२. पुरुषः
३. प्रकृति, माया	३. प्रकृति, माया	**3. Primeval matter**	३. प्रकृतिः *f*, माया *f*
महान्, बुद्धि (निर्णय करनेवाली व्यवसाय बुद्धी)	महान् बुद्धि (निर्णय करणारी व्यवसायात्मिका शक्ति)	Resolution to unfold itself.	महान् (महान्) *m* बुद्धिः *f*
अहंकार, अभिमान (बुद्धि का अंतर्भेद)	अहंकार, मीतूंपणा, अभिमान (बुद्धीचा पोटभेद)	Principle of differentiation.	अहंकारः
पाँच तन्मात्राएँ शुद्ध, निरिंद्रिय सूक्ष्म द्रव्य	**पांच तन्मात्रें** निर्भेळ, निरिंद्रिय सूक्ष्म द्रव्यें	**Five pure elements** (of the organic creation)	पंचतन्मात्राणि
आकाश	आकाश	Pure subtle sky (ether)	आकाशतन्मात्रं
वायु	वायू	Pure subtle wind (air)	वायुतन्मात्रं
तेज	तेज	Pure, subtle fire	तेजतन्मात्रं
पानी, जल	पाणी	Pure, subtle water (liquid)	अप्तन्मात्रं
पृथ्वी	पृथ्वी	Pure subtle earth	पृथ्वीतन्मात्रं
४. मन (विस्तार करने वाली प्रवर्तक इंद्रिय)	**४. मन (विस्तार करणारें प्रवर्तक इंद्रिय)**	**4. Mind**	४. मनः (स्) *n*

२. भाकडी	**२. भाकर, -री**	**2. Baked bread**	**२. भास्करी *f*, पिष्टकः**
हथपोई	घानगा	Roasted hand-cake	हस्तपोलिका *f*
बाटी	रोड (ट) गा	Roasted spherical cake	अंगारकर्कटी *f*, रोटकः रोटिका *f*
बाटी	बिट्टी	Roasted round cake	वृत्तिः *f*
सतनजी रोटी	मिसळीची भाकर	Mixed grain cake	मिश्रपिष्टकः
बेरी की रोटी	धाप (पो) डा	Salted cake	क्षारपिष्टकः
थालपीठ	थालीपीठ „	„ partially fried	स्थालीपिष्टकः
खमीरी रोटी	धिरडें आंबोळी, आयता, दोसा	Partially fried cake of leavened flour	वटिका *f*, धावनं
आंबील	आंबील	Leaved jwar-flour dish	आम्लान्नं
'ब्रेड'	'ब्रेड' डबलरोट	Bread	भृष्टाशः
पुलका	पुलका	Small cake	पूलिकः, -का *f*
उड़द की रोटी	उडदाच्या कळण्याची भाकर	Black gram cake	बलभद्रिका *f*
उड़द की धोई की रोटी	उडदाच्या सोल्याची भाकर	Huskless black gram cake	गर्गरिका *f*
चपाती	चपाती	Thin cake	चर्पटी *f*
३. व्यंजन	**३. तोंडी लावणें**	**3. Condiment (s) (cooked by boiling)**	**३. व्यंजनं**
मुंगौरी	मुगडी	Dried pulse lumps (cooked)	मुद्गवटी *f*
पातवडी	पातवडी, पातोडी	Horsegram flour cake slice	खंडितवटी *f*
गोल फरा (फरे)	गोळा, (गोळे)	Pulse ball (s)	दालिगोलः